

Jaarboek 9 van het Reynaertgenootschap

TIECELIJN²⁹

Verantwoordelijke uitgever

Marcel Ryssen, voorzitter vzw Reynaertgenootschap,
Driegaaienhoek 11, bus 2.5, B-9100 Sint-Niklaas

Zetel vereniging

Nijverheidsstraat 32, 9100 Sint-Niklaas

Redactieadres en abonnementenadministratie

België: Nijverheidsstraat 32, B-9100 Sint-Niklaas – 00 32 3 777 90 15

Nederland: Vendelierstraat 13, NL-5241 TT Rosmalen

E-mail: info@reynaertgenootschap.be

Web: www.reynaertgenootschap.be

Rekeningnummer

IBAN: BE91 6455 1166 9476 t.a.v. Reynaertgenootschap Sint-Niklaas

BIC: JVBABE 22

Voor Nederland: IBAN: NL34 INGB0002994574 t.a.v. E. Verzandvoort, Vendelierstraat 13,
5241 TT Rosmalen

BIC: INGBNL2A

Hoofd- en eindredacteur

Rik van Daele

Redactie

Luc Cocquyt, Yvan de Maesschalck, Peter Everaers, Willy Feliërs, Mark Nieuwenhuis,
Hilde Reyniers, Hans Rijns, Marcel Ryssen, Rik van Daele, Erwin Verzandvoort en Paul Wackers

Andere medewerkers

Wim Heirman, Sander van Daele, Eva van Daele, Els Wauters, Gert-Jan van Dijk e.a.

Vormgeving en omslagillustratie

Lies van Gasse

Druk

bvba Drukkerij Room, Sint-Niklaas

Prijs

20 euro – 25 euro (steunend lid)

Met dank aan

Toerisme Waasland, Gemeentebestuur Stekene, Provincie Oost-Vlaanderen, Vlaamse gemeenschap, Vlaams Fonds voor de Letteren, Cultuurraad Sint-Niklaas, stad Sint-Niklaas, Erfgoedcel Waasland

NUR 621

D/2016/6653/1

© vzw Reynaertgenootschap en de auteurs

Niets uit *Tiecelijn* mag openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever streeft ernaar om de rechten betreffende de illustraties te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Jaarboek 9 van het Reynaertgenootschap

TIECELIJN²⁹

VZW REYNAERTGENOOTSCHAP / 2016

	Ten geleide	
7	Rik van Daele	Wat als ...
	Artikel	
11	Mark Nieuwenhuis	Walter van Egmond en Boudewijn van Liesborn in de <i>Ysengrimus</i>
38	Revital Refael-Vivante	Spraken de raven Hebreeuws?
60	Jef Janssens	Literatuur in het oosten van Vlaanderen
71	André Bouwman	Reynaert in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
98	Paul Wackers	Wat staat er eigenlijk? Over het editeren van <i>Van den vos Reynaerde</i>
119	Jan de Putter	Een jonge doctor in de schaduw van een groot Vlaams geleerde
132	Jeroen van Vaerenbergh	Bosbouw bij Hulsterlo. Archeologisch onderzoek te Kieldrecht-Kouter
143	Willem van Bentum	Heinrich Steinhöwel en zijn bemoeienis met het drukken van zijn werken
180	Frits Booy	Reynaertreminiscenties in de Nederlandstalige jeugdliteratuur
201	Joris Note	Ongewenste gasten. Van Aimé Césaire naar de <i>Reynaert</i>
221	Filip Reyniers	Het proefschrift van de das. Politieke lessen uit de dierenwereld in T.H. Whites <i>The Once and Future King</i>
256	Yvan de Maesschalck	'Op vossen schiet je niet, vossen lopen in de val'. De onzichtbare hand van de dictator in het werk van García Márquez, Müller en Kadare
	Vertaling	
292	Mark Nieuwenhuis	Twee vossenfabels van Avianus
295	Mark Nieuwenhuis	Wolven, vossen en beren in de <i>Fecunda Ratis</i> van Egbert van Luik
310	Bob de Nijs	Anselm Turneda, <i>Het dispuut van de ezel</i>

Iconografie

- 355 Rik van Daele Reynaert in de Jezüietenberg in Maastricht. Of scholastiekenkunst naar Wilhelm von Kaulbach
- 375 Rik van Daele Reynaert in Bratislava
- 394 Christl van den Broucke De bewoner van Huize Tibeert: Reynaertliefhebber en kunstenaar Georges Staes

Recensie

- 408 Paul Verhuyck *Floris ende Blancefloer*
- 412 Lisanne Vroomen *Foxy: Reynaert in de moderne wereld*
- 419 Nobert de Beule 'Poëzie is een rode boot'
- 422 Hans Rijns De ezel in de archeologie, de geschiedenis, de cultuur, de kunst en de literatuur
- 432 Yvan de Maesschalck Over *Pax* van Sara Pennypacker. Enkele bedenkingen
- 436 Yvan de Maesschalck Een kanttekening bij *Nel. Een zot geweld*. De nieuwe graphic novel van Lies van Gasse en Peter Theunynck

Portret

- 445 Yvan de Maesschalck Ontmoetingen met Paul Wackers. Een paar kleine herinneringen
- 449 Rik van Daele De Nederlandse Reynaerttraditie
- 453 Hans Rijns Anekdotisch, maar niet analytisch

Verslag

- 457 Yves T'Sjoen *Vossenlucht*
- 462 Rik van Daele Reynaertkroniek 2015

- 467 Auteurs *Tiecelijn 29*
- 470 Steunabonnees 2016

WAT ALS ...

RIK VAN DAELE

Bij de voorstelling van jaarboek 28 in Sint-Niklaas hield emeritus professor Jef Janssens een opmerkelijke toespraak over de figuur van Diederik van Assenede, de auteur van *Floris ende Blancefloer*. Kandidaat-Reynaertauteur, Willem van Boudelo, die al door een resem Reynaertonderzoekers als mogelijke auteur naar voren was geschoven, werd in de lezing tegenover Diederik geplaatst. Janssens schoot de kandidatuur van de Gentse burgerzoon en latere lekenbroeder of convers van Boudelo Willem Corthals – die in het meer dan eens kritisch gerecenseerde boek *Van den vos Reynaerde. De feiten* van Rudi Malfliet een duidelijker profiel had gekregen – niet af. Zoals een mysterieuze hand op de website van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde en Frits van Oostrom dit in *Stemmen op schrift* wél hadden gedaan.

Is de middeleeuwse auteur opnieuw aanwezig in het literair-historisch onderzoek? Jan de Putter schreef in het vorige jaarboek terecht dat de auteurskwestie al lang naar de achtergrond was geschoven ('In de jaren zestig werd de auteur bovendien dood verklaard en daarmee ook ontheiligd', p. 37). Dé grote uitzondering hierop was Van Oostroms magistrale boek over *Maerlants wereld*, waarvoor de auteur zeer terecht de AKO-literatuurprijs ontving.

Naar analogie van de alternatieve geschiedenis of alternatieve geschiedschrijving, volgens Wikipedia 'een subgenre van speculatieve fictie [...] dat zich afspeelt in een alternatieve wereld waarin de geschiedenis anders is verlopen dan de werkelijke geschiedenis zoals wij die in onze wereld kennen,' zouden we ook kunnen spreken van alternatieve literair-historische geschiedschrijving. Wagen wij ons aan dit genre, dan zouden we kunnen uitgaan van het feit dat Willem Corthals de Reynaertauteur is. Hij wordt voor het eerst in 1234 vermeld als Willem van Boudelo, een afkomstnaam, omdat hij wellicht een (langere) tijd in de cisterciënzerabdij nabij Stekene verbleef. En dan: 'Wat als ...'

Stel dat Willem van Boudelo de *Reynaert* geschreven heeft. Dan was de Reynaertauteur een Gentenaar (Oost-Vlaming), een clericus (geleerde) die het Latijn en het Frans beheerste en aan het grafelijke hof met de Latijnse, Franse en Dietse spirituele en wereldlijke literatuur van zijn tijd in aanraking kwam. Hij kreeg in 1252 kritiek van het generaal kapittel van zijn orde die

zo vernietigend was dat hij alleen bij de gratie van gravin Margaretha, in wier dienst hij werkte, haar klerk mocht blijven. Dan zou de Reynaertauteur in 1255 in grafelijke dienst in Aardenburg en Watervliet in de onmiddellijke nabijheid van de benedictijnenproosdij Elmare moergronden hebben verkocht en in 1256 gronden hebben opgemeten in Saleghem, in de onmiddellijke nabijheid van Hulsterlo. De Reynaertauteur bezat dan een huis nabij Absdale, een onooglijk plekje waar de Boudeloabdij gronden in bezit had (volgens Rudi Malfliet de ‘gepersonaliseerde wegwijzer naar zijn identiteit’, p. 256).

Genoeg alternatieve literatuurgeschiedschrijving naar aanleiding van Janssens’ bijdrage en als inleiding op dit nieuwe jaarboek vol verrassende en spitse artikels. Treed opnieuw binnen in de wonderlijke wereld van vele eeuwen dierenverhalen en fabels. De lectuur van dit volume brengt u bij wolven en beren in het werk van Egbert van Luik, bij sprekende raven in de Hebreeuwse middeleeuwse literaire traditie, bij de ezel als hoofdrolspeler van een middeleeuwse Catalaanse tekst (de ezel die ook in een recente cultuurhistorische studie de hoofdrol opeist) en bij de kater en vossen van Georges Staes. Maak kennis met Kaulbachvossen in het koorgestoelte van een Slowaakse kathedraal en op de muren van een Limburgse mergelgrot ...

We graven met een archeoloog in de aarde waar vroeger het Hulsterlo uit de *Reynaert* lag. Sporen zoeken is heerlijk. Het leidde in dit jaarboek naar recente Nederlandstalige vossenliteratuur voor de jeugd en leidde tot de ontdekking van Luikse Reynaertproefschriften uit de jaren 1940. Sporen moeten geïnterpreteerd worden: we worden ingewijd in het editeren van Reynaertteksten en verkennen de briefwisseling van J.W. Muller bij zijn edities en het apparaat dat W.Gs Hellinga aanlegde bij de totstandkoming van zijn magistrale diplomatische editie van de (in 1952) bekende Reynaertteksten voor 1500.

We kijken ook verder dan onze vossenneus lang is in recensies van werk van Peter Holvoet-Hanssen en Lies van Gasse en in een bijdrage over de vos in het werk van Nobelprijswinnaar Herta Müller, die gekoppeld wordt aan andere moderne auteurs die de dictatuur beschrijven.

In dit jaarboek eren we Paul Wackers, redacteur van *Tiecelijn*, die op 2 december 2015 met emeritaat ging. Drie Tiecelijnredacteurs eren Paul met een korte bijdrage, die telkens een ander facet beschrijft van een bevlogen redacteur en een actieve en ambitieuze wetenschapper. Twee van de drie auteurs publiceerden dit jaar een mooi boek: Hans Rijns *Het leven en de fabels van Esopus* en Yvan de Maesschalck *Vossenlucht*, een fraaie bundeling

van soms sterk herwerkte Tiecelijnbijdragen. De publicatie van Rijns komt in het volgende jaarboek aan bod, die van De Maesschalck wordt in dit jaarboek belicht via de inleidende tekst van Yves T'Sjoen bij de boekpresentatie.

Epiloog. Wat als ...

we nog tot jaargang 33 met *Tiecelijn* verdergaan? Dat zou ons nog prachtige bijdragen opleveren, ons nog tijd geven om als literaire erfgoedgemeenschap mee te werken aan lezingen, tentoonstellingen, publicaties, rondleidingen, misschien zelfs een bezoekerscentrum over immaterieel erfgoed. Laten we dat in elk geval doen en ook dit engagement tegenover onze trouwe lezers opnemen! Om onze intenties hard te maken organiseren we op vrijdag 21 april 2017 in Sint-Niklaas een Reynaertcolloquium met als titel 'De metamorfosen van een literaire vos' met medewerking van diverse wetenschappelijke instellingen en een internationale keur aan wetenschappers. Aanleiding is de achthonderdste verjaardag van de stad Sint-Niklaas, waar de zetel van het Reynaertgenootschap sinds 1988 gevestigd is; de stad ook waar Willem van Boudelo op 23 augustus 1248 de afstand van grafelijke grond ten gunste van de kerk van Sint-Niklaas betekende, op voorwaarde dat de parochianen het plein nooit zouden bebouwen. Dit laatste is een feit.

Tot slot hebben wij ook redactioneel nieuws. We heten Luc Cocquyt hartelijk welkom als onze nieuwe bureauredacteur.

WALTER VAN EGMOND EN BOUDEWIJN VAN LIESBORN IN DE YSENGRIMUS

MARK NIEUWENHUIS

Inleiding

Kort voor 1150 verscheen de *Ysegrimus*, een van de meesterwerken van de middeleeuws-Latijnse literatuur.¹ In dit dierenepos wordt de ondergang van de wolf Isegrim beschreven. Reynaert de vos, Isegrims tegenspeler, treedt op in twaalf van de dertien episodes, die vrijwel allemaal bewerkt zijn tot *branches* van de *Roman de Renart*, waar Willem die *Van den vos Reynaerde* schreef weer een deel van zijn verhaalstof aan ontleende. Bijna twee eeuwen na de eerste studie van Grimm is er nog altijd geen consensus over de vraag wat de dichter van de *Ysegrimus*, waarschijnlijk een Gentse kloosterling,² ertoe bewoog de pen op te nemen. In een artikel over de Gentse achtergronden van de *Ysegrimus* heeft professor Wim Verbaal, verbonden aan de faculteit letteren en wijsbegeerte van de Universiteit Gent, op die kwestie gewezen:

Elke stelling die met betrekking tot de achterliggende bedoeling van de dichter naar voren is gebracht, kan door het gedicht evenzeer onderbouwd als ondermijnd worden. Als een voorbeeld mag de uitweiding over abt Walter van Egmond dienen (V. 455-540). Het belang van deze passage staat buiten twijfel. Niet alleen wordt zij op een cruciaal moment ingelast, namelijk bij de intreding van de wolf in het klooster op de Blandijnberg, maar bovendien gaat het om de enige verzen waarin de dichter zich in eigen persoon en rechtstreeks tot een tijdgenoot richt. Alleen blijft het de vraag wat hij wil met deze aanspreking: is zij bedoeld als lofrede en is het verzoek om steun en bescherming aan het slot ernstig gemeend ondanks de ironie die in de hele passage gelezen kan worden? Of heeft de ironie ook hier de overhand en is het portret van Walter bedoeld als een vlijmscherpe satire? Beide stellingen hebben hun aanhangers, die zich op ernstige argumenten kunnen baseren. Geen enkel doorslaggevend argument kan echter worden ingebracht tegen een van beide stellingen.³

In deze bijdrage ga ik een poging wagen om te beargumenteren dat er in V 455-540 sprake is van een lofrede op Walter van Egmond, en wel door deze passage in zijn geheel en in samenhang met V 103-130 en V 869-889 te bezien. De passage over de abt van Egmond wordt namelijk als het ware ingekaderd door twee ondubbelzinnig satirische passages over drie geestelijken, een bisschop, een paus en een abt, die op grond van hun hebzucht, dranklust en vraatzucht als wolfsmonniken beschouwd kunnen worden, vergelijkbaar met Isegrim, de wolfsmonnik bij uitstek.⁴ In V 103-130 neemt de dichter van de *Ysengrimus* bij monde van Reynaert de vos de – niet bij name genoemde – paus Eugenius III en bisschop Anselm van Doornik, beiden voormalige abten die hun klooster verlieten om een wereldse machtspositie te bekleden, op de korrel, terwijl in V 869-889 de – niet met name genoemde – abt van Sint-Pieters in hyperbolische termen als een smulpaap wordt geportretteerd. Mijn uitgangspunt om V 103-130 en V 869-889 bij de interpretatie van V 455-540 te betrekken is dat in deze drie passages het optreden van een (voormalige) abt centraal staat.⁵ De in deze passages genoemde geestelijken, naast de abt van Sint-Pieters uiteraard, staan allen in verband met de abdij op de Blandijnberg, waar Isegrim, op het moment dat de dichter in V 455-540 op de voorgrond treedt, zojuist is ingetreden en waar twaalf abten, onder wie Walter van Egmond, zijn komen opdagen, aangelokt door het nieuws van de komst van de nieuwe broeder, om die ongewone novice met eigen ogen te aanschouwen.⁶ Walter was ooit een monnik van Sint-Pieters,⁷ Anselm van Doornik was de bisschop van het bisdom waartoe Sint-Pieters behoorde, en paus Eugenius III was uiteraard het hoofd van de kerk. Zonder zover te willen gaan om V 455-540 als een soort ‘abtenspiegel’ te lezen meen ik dat het beeld dat in deze passage van de abt van Egmond wordt geschetst, scherpere contouren krijgt wanneer het in samenhang met V 103-130 en V 869-889 wordt beschouwd.

De lucifer onder de abten (455-484)

Rumor is undenos abbates traxerat illuc, in quibus abbatum Lucifer unus erat.	455
Nomine uel numero unus erat sed nullus eorum uiuendi studiis et pietate manus; quo super Egmundi fratres abbate beatos ius uiget, augescit census, habundat honor,	460

gaza uenit cumulo, cumulataque prostate honesto,
 et reditura dabitur, dandaque dupla redit.
 'Da dabiturque tibi' sapiens intellegit abbas,
 certus id implentes fallere nolle deum.
 Recta malos quam nosse piget, tam dicere tedet, 465
 at michi recta quidem nosse loquique libet.
 Hoc alios inter refert abbates et istum:
 fas rapere est aliis, huic retinere nefas.
 Quos rapuisse pudet, lappas imitantur et uncos, 470
 ut dubites alia stirpe fuisse satos.
 O famosa uiri fama que industria maior!
 Percurso similes uix habet orbe duos.
 Paupera claustra patres opibus fecere retentis;
 undique diffusis hic opulenta facit.
 Predia quid clament? ipsa ornamenta luerunt! 475
 Perditaque hic redimit plurima que addit adhuc,
 implet in hoc et in his dominus promissa minasque:
 'Perdet egenus, et est plus habiturus habens.'
 Hi sibi deficiunt, multis satis iste sibi que est;
 rebus egent parci, largus is auget eas. 480
 Hi perdunt clausas, hic, quando excludit, adunat;
 hi tentis inopes, affluit iste datis.
 Pellit utraque manu gazas, pulseque recurrunt,
 quotque uiro redeunt, diuidere ipse nequit.⁸

Nieuws hierover had elf abten daarheen gebracht. Een van hen was de morgenster onder de abten. In naam en positie was hij een van hen, maar in levenswandel en vrijgevigheid was hij niet een van hen. Met hem als abt over de gezegende broeders van Egmond heerst het recht, neemt hun rijkdom toe, staan ze in hoog aanzien, komen stapels geld binnen en wordt het opgestapelde geld op een eerlijke manier uitgezet en weggegeven om weer terug te komen en komt het terug om in tweevoud weggegeven te worden. 'Geef, en u zal gegeven worden' wist de wijze abt, er vast van overtuigd dat God degenen die dat in praktijk brengen, niet teleurstelt.

Het doet kwaadaardige lieden evenveel verdriet het goede te erkennen als erover te spreken, maar ik wil het goede wel erkennen en erover spreken. Dit is wat hem van andere abten onderscheidt: volgens anderen is het geoorloofd om te roven, volgens hem ongeoorloofd om te houden. Degenen die zich ervoor schamen te roven doen net als klissen en weerhaken, zodat je je afvraagt of ze niet tot een ander ras behoren.

O, de veelgeroemde ijver van deze man, nog groter dan zijn roem! Als je de aarde zou rondtrekken, zou je met moeite twee van zulke mannen vinden. Zijn voorgangers maakten het klooster arm door hun bezittingen op te potten, maar hij maakt het rijk door ze aan alle kanten uit te delen. Wat hebben de landerijen te klagen? Zelfs de kerkschatten hebben meebetaald! Wat verloren was koopt hij terug en hij voegt er nog meer aan toe. In hem en in anderen vervult de Heer zijn beloftes en dreigementen: 'De arme verliest en wie heeft, zal nog meer hebben.' Zij hebben voor zichzelf nog niet genoeg, maar hij heeft genoeg voor zichzelf en vele anderen. Gierigaards hebben geen rijkdommen, maar deze man vergroot ze door zijn vrijgevigheid. Zij verliezen wat ze hebben weggestopt, maar hij verzamelt bezit wanneer hij het weggeeft. Zij zijn zijn arm hoewel ze hun bezittingen bewaren, maar hij is rijk omdat hij ze weggeeft. Met beide handen smijt hij met rijkdommen en wanneer hij ze heeft weggesmeten, keren ze weer terug en ze komen in zo grote getale terug dat hij ze niet meer uit kan delen.

Ter gelegenheid van het intreden van Isegrim in de abdij van Sint-Pieters komen er elf abten op bezoek (V 455). Met de abt van Sint-Pieters, geportretteerd in V 869-889, is er een twaalftal abten in Sint-Pieters aanwezig. Een van de elf bezoekers is de *lucifer* onder de abten (V 456), door Gompf als Satan geïnterpreteerd.⁹ Mann, die V 455-540 als een lofrede ziet, wees evenwel op een passage in de *Vitas Patrum*, een verzameling hagiografische teksten over de vroege woestijnvaders, waarin de ene abt de andere abt aanspreekt met 'Lucifer' ('Bene venisti, Lucifer, qui mane oriris').¹⁰ Benedictus had dit boek in zijn *Regel* (c. 42.3) als verplichte lectuur voorgeschreven, zodat (vrijwel) elke abdij over een exemplaar beschikte en de monniken ermee vertrouwd waren. *Lucifer* als aanspreekvorm voor een abt kan dus bogen op een eeuwenoude, monastieke traditie. In een benedictijns monastiek milieu, het milieu waarin dichter en publiek van de *Ysengrimus* thuis waren, hoeft het derhalve geen bevreemding te wekken als een abt met *Lucifer* wordt aangeduid.

In V 457-458 zegt de dichter voor het eerst dat Walter (wiens naam pas in V 501 wordt genoemd) *nomine et numero* één van de elf abten was, maar niet tot hen behoorde als het gaat om *uiuendi studiis et pietate manus* ('levenswandel en vrijgevigheid'). In het vervolg wordt deze boodschap meer dan eens benadrukt.¹¹ Allerlei tegengestelden onderstrepen het verschil in optreden tussen Walter en de andere abten.¹²

Walters levenswandel staat dus in schrill contrast met die van de andere abten; wat de abt van Egmond van hen onderscheidt, is zijn rotsvast geloof in de Bijbelspreuk 'Geef, dan zal je gegeven worden' (V 463).¹³ Dankzij Walters vrijgevigheid gaat het de broeders van Egmond goed, heerst het recht en staan ze in hoog aanzien (V 459-460). Mann en anderen hebben erop gewezen dat de wijze waarop de dichter de bloei van de Egmondse abdij voorstelt, volledig overeenstemt met wat eigentijdse bronnen over Walters beleid melden en dat tijdgenoten het niet onbehoorlijk vonden, wanneer een abt zich inzette voor de materiële welvaart van de abdij onder zijn hoede.¹⁴

Da dabiturque en de Bijbelcitaten in V 478 en V 480 hebben tal van auteurs ertoe gebracht hier kritiek te zien.¹⁵ Terecht wijst Mann erop dat de dichter deze Bijbelteksten, die in satirische gedichten werden gebruikt bij wijze van een zogenaamde rechtvaardiging van het gedrag van hebzuchtige geestelijken, door de dichter van de *Ysegrimus* zonder enig cynisme zijn gebruikt en Walters gedrag juist wel echt rechtvaardigen.¹⁶

Walter verwierf zoals gezegd rijkdom voor Egmond door te geven en schenkingen te krijgen ('dabitur, dandaque', V 462; 'da dabiturque', V 463; 'datis', V 482), terwijl de andere abten vasthouden ('retinere', V 468; 'retentis', V 473; 'tentis', V 482) en roven ('rapere', V 468; 'rapuisse' 469); Walter verrijkt de abdij onder zijn hoede door te geven, de andere abten blijven arm omdat ze niets weggeven en hebben daarom nooit genoeg. Walters vrijgevigheid plaatst hem lijnrecht tegenover de andere abten in deze passage, zoals de dichter niet nalaat te benadrukken, maar ook tegenover Isegrim en de wolfsmonniken in de mensenwereld, bisschop Anselm van Doornik en de paus.¹⁷ Zo verwoordt de wolf aan het begin van de tweede episode, *Isegrim visser*, tegenover Reynaert zijn drie stelregels, waarvan de eerste luidt: 'Ik geef niets' ('nil do', I 576).

De paus en bisschop Anselm van Doornik (V 103-130)

Er klinken nog meer verbale echo's in V 455-484, en wel met een passage in de voorgaande episode, *De vos en de haan*, die aan *Isegrim in het klooster* voorafgaat. Reynaert scheldt zijn tanden uit omdat deze de haan Sprotien hebben laten glippen. Deze scheldpartij mondt uit in een ironische lofredde op de paus (V 103-108) en op bisschop Anselm van Doornik (V 109-130), die de paus nog overtreft in hebzucht. Aan hen moeten Reynaerts tanden een voorbeeld nemen:

Innumeras marcas, animas piscantia paucas Retia piscator celicus iste iacit;	
Non curans homines meritis sed pendere censu, Plura locat dantes in meliore polo.	105
Tutus apostolice contempnit friuola uocis, Archisophi Symonis forfice tondet oues.	
Tornacum Romam studio uirtutis in isto Transilit, Anselmo presule fausta polis.	110
Interius uiuo Tornacus uellera pastor Decutit ipse ouibus, decutit ipse capris. O utinam foret ille meis ex dentibus unus! Mordendi legem fratribus ille daret.	
Ecclesias uelut leo septa famelicus ambit, Nil linquens nisi quod non reperire ualet.	115
(...)	
Quot gerit hic dentes, quasi tot predonibus horrens, Vellera nequaquam rapta recesses sinit.	120
Preuolat et raperet, si posset, plura repertis – Proh dolor! inuentis tollere plura nequit.	
Hunc non posse modum rapiendi uertere plangit, Hoc solum prede certus inesse nefas.	
Hunc ego pontificem uobis propono sequendum.	125
(...)	
Presulis egregios mores imitaminor huius, Qui rapit ut Satanus utque Gehenna tenet!	130

Deze hemelse visser werpt zijn netten uit om ontelbare geldstukken op te halen, maar weinig zielen. Hij bekommert zich er niet om mensen naar hun verdiensten te beoordelen, maar naar hun geld en wie meer geeft, krijgt van hem een betere plaats in de hemel. Ahteloos slaat hij de woorden van de apostelen in de wind en scheert zijn schapen met het scheermes van de aartsbedrieger Simon.

In ijver voor deze deugd wordt Rome overtroffen door Doornik, de stad die gezegend is met bisschop Anselm. De herder van Doornik ontoet zijn schapen en bokken persoonlijk tot in het levende vlees van hun vachten. O, was hij maar een van mijn tanden! Hij zou zijn broeders een les in het bijten geven! Hij loopt rond de kerk als een hongerige leeuw rond een kraal en laat alleen maar liggen wat hij niet kan vinden. (...) Hij dreigt als het ware met evenveel rovers als hij tanden heeft en staat niet toe dat de geroofde vachten weer aangroeien. Hij vliegt voor

hen uit en zou, als hij kon, meer roven dan hij vindt. Ach! Hij kan niet meer tillen dan hij vindt! Het bedroeft hem dat hij niet nog onbeperkt kan roven en is ervan overtuigd dat dat het enige misdadige aan het roven is. Ik stel jullie deze bisschop ter navolging voor. (...) Neem van deze bisschop, die rooft als de duivel en vasthoudt als de hel, het voortreffelijke gedrag over!

De paus (Eugenius III) werpt zijn netten uit om ontelbaar veel geld op te vissen, niet om mensen te 'vangen' (een verwijzing naar Jezus' oproep aan Petrus),¹⁸ en beoordeelt mensen niet naar hun goede werken maar naar hoeveel geld ze hem geven (V 105-106) – op deze beide verzen zal ik later terugkomen – en maakt zich schuldig aan simonie. (V 105-108). De paus wordt echter nog overtroffen in ijver voor deze deugd ('studio uirtutis in isto', V 109) door de bisschop waarmee de stad Doornik is 'gezegend' ('fausta', V 110). De levenswandel van Walter van Egmond daarentegen staat in het teken van naastenliefde en vrijgevigheid ('uiuendi studiis et pietate manus', V 458), ware deugden ('virtus': V 485, 503, 523, 527) en dankzij zijn beleid zijn de broeders van Egmond met deze abt gezegend ('quo super Egmundi fratres abbate beatos', V 459). Anders dan bij Reynaerts 'lof' van Anselm (zoals ook wanneer de vos zijn tanden het 'voortreffelijke gedrag' ('egregios mores', V 129) van de bisschop als voorbeeld voorhoudt), lees ik in de woorden van de dichter over Walters levenswandel geen ironie.¹⁹

Als een slechte herder ('pastor', V 111) scheert de bisschop van Doornik zijn schapen tot in hun vlees, zo diep dat hun vachten niet meer aangroeien (V 108, 111-112, 120), beeldspraak die de wolfsmonnik Anselm verbindt met Isegrim, die voortdurend op schapen belust is. Daarnaast wordt de herder van Doornik ook nog eens vergeleken met een leeuw die hongerig rond een schaapskooi loopt. Anselm wordt dus gekarakteriseerd als een dier, een roofdier, belust op roven ('rapta', V 120; 'raperet', V 121; 'rapiendi', V 123; 'rapit', V 130), het werkwoord dat het gedrag van de 'andere abten' in V 455-540 karakteriseert ('rapere', V 468; 'rapuisse', V 469), in tegenstelling tot Walter, die 'Geef, dan zal je gegeven worden' (V 463) als lijfspreuk heeft.

Anselm van Doornik betreurt het dat er een maat is aan wat hij kan roven ('modum rapiendi', V 123), daar is hij zeker van ('certus', V 124) en hij beschouwt dat als onrecht ('nefas', V 124), terwijl Walter zeker ('certus', V 464) is van Gods welgevallen jegens mensen die het Bijbelse 'Geef, dan zal je gegeven worden' naleven. Tegenover Anselms opvatting van onrecht staat Walters idee

van wat juist en onjuist is, verbonden met het motief 'roven': 'Fas rapere est aliis, huic retinere nefas' ('Volgens anderen is het geoorloofd om te roven, volgens hem ongeoorloofd om te houden', V 468). 'Vasthouden', het laatste woord van Reynaerts 'lofredre' ('tenet', V 130) wordt samen met 'roven' door de vos gekoppeld aan Anselms gedrag in een veelzeggende vergelijking – met Satan en de Hel (V 130). Als laatste parallel tussen Reynaerts lofredre op Anselm en Walters *laudatio* wijs ik op het motief *exemplum*: de vos houdt zijn tanden Anselm als voorbeeld voor ('exemplum', V 125; 'imitaminor', V 129), terwijl de dichter Walter als *exemplum* aan zijn publiek voorhoudt (V 485-486, 523).

Gezien de tegenstellingen tussen Anselm (en andere wolfsmonniken) enerzijds en Walter van Egmond anderzijds, door de dichter nadrukkelijk onder de aandacht gebracht, kan de omschrijving van Walter als 'lucifer onder de abten' m.i. niet uitgelegd worden als 'Satan'. De roofzuchtige bisschop (en voormalige abt) Anselm van Doornik, een nog grotere 'geldwolf' dan de paus, wordt bij monde van de vos gelijkgesteld aan Satan en de Hel, terwijl Walter, in de woorden van de dichter, licht brengt. Op grond van alle hier genoemde parallellen en contrasten meen ik dat Reynaerts door en door ironische lofredre op de bisschop van Doornik een weldoordacht tegenstuk vormt van Walters hooguit mild-ironische *laudatio* in V 455-540 en dat daarom Anselm, de paus en Walter van Egmond niet op een lijn gesteld mogen worden, zoals in studies van de *Ysengrimus* meer dan eens gebeurd is.²⁰

De abt van Sint-Pieters (V 869-889)

Tijdens het koorgebed in de kerk, waar Isegrim mee mag zingen, laat de abt van Sint-Pieters van zich horen:

Iam conante cauas zirbo transponere fauces ²¹	
Affuit hic abbas, qui lupus alter erat,	870
Non nisi quinquimum docilis glutire Falernum,	
Pauca aliis tribuens plurimaque uorans.	
Tam bene se poterat quam sex portare molares,	
Vermibus auxilium grande futurus adhuc.	
Scotigenum crustas mollisset flamine terno	875
Atque saginasset (tam fuit ipse macer)	
Non secus in crassum quam si iacerentur aenum,	
Sic creber pateris proueniebat adeps.	

Quam macidum atque olidum ructabat mane fere escis
 Hic pater hesternis ebrius atque satur! 880
 Unius haut noctis residebat crapula somno,
 Quamuis solstitium mane niuale foret.
 Predia quis uasta tot condere nouit in aluo
 Ouaque quis fratrum sic piperare suis?
 Ut caper hic sapiens, et uocis ut ardea clare, 885
 Tamquam leprose gutture pingue sonat.
 Unguento uerbis intercrassante refractis
 Dimidium stridet dimidiumque fremit:
 'Ysengrime comes, canta, cantare iuberis!'

Daar verscheen de abt die ook een wolf was en wiens maag door zijn holle kaken omhoog trachtte te komen. Het enige wat men hem had kunnen leren was het slurpen van vijfjaar oude wijn, waarbij hij anderen maar weinig gaf en zelf het meeste naar binnen goot. Hij kon zichzelf even goed dragen als zes molenstenen en op een dag zou hij een grote aanwinst voor de wormen zijn. Met drie keer uitademen had hij Schotse beschuit week kunnen maken en invetten (zo mager was hij!), net als wanneer ze in een pan vet waren gegooid, zoveel vet droop er van zijn bord. Hoe luchtig en welriekend deed het eten van de dag tevoren deze bezopen en volgevreten abt tegen de ochtend boeren! Met de slaap van één nacht, zelfs al was het de nacht voor de winterzonnenevende, was zijn roes nog niet over. Wie kon zulke hoeveelheden landbouwproducten in zijn buik stouwen en wie van de broeders kon varkenseieren peperen zoals hij?²² Wijs als een bok en luidruchtig als een reiger klonk zijn vettige stemgeluid alsof het uit een melaatse keel kwam. Terwijl zijn woorden onderbroken werden door het vet dat ertussendoor stroomde, sprak hij half mompelend en half rochelend: 'Isengrim, makker, zing! Je hebt de opdracht om te zingen!'

De wijd opengesperde mond ('cauas fauces', V 869) heeft deze als een wolf ('alter lupus', V 870) voorgestelde abt gemeen met Isegrim,²³ naast zijn vraatzucht en dranklust. Deze zuiplap ('hic pater ebrius', V 880) is alleen te porren voor het slurpen van wijn ('docilis glutire Falernum', V 871) en drinkt meer dan anderen ('pauca aliis tribuens plurimaque ipse uorans', V 872).²⁴ Dat vader abt zichzelf niet tekortdoet, heeft hij gemeen met andere abten ('sibi quisque fit utilis abbas', II 245). Sterker nog, flink eten en drinken gaat hand in hand met de heiligheid van een abt, aldus Reynaert ('abbas, / sanctior est, quisquis pin-

guior esse potest', II 245-246) en Isegrim ('abbatem fratresque simul uirtute preibo, / si, qui plura uorat, sanctorum esse potest', V 953-954).²⁵ In de *Ysengrimus* worden abten dus meer dan eens voorgesteld als bon vivants.

De verteller benadrukt dat de abt van Sint-Pieters vet voedsel eet ('saginas-set', V 876; 'crassum', V 877; 'adeps', V 878; 'pingue', V 886), zo vet dat hij met zijn adem droge beschuit kan vetmesten (V 875-876) en zelfs de klanken uit zijn keel zijn vet van zijn oprispingen (V 886-887). Dat hij mager is ('tam fuit macer', V 876) dient dan ook te worden gelezen *per antiphrasim*.

Niet alleen de vraatzucht van deze moddervette smulpaap maakt hem tot een dier, een tweede wolf (naast Isegrim), ook de geluiden die hij uitstoot, als van een bok of een reiger, tekenen hem als verdierlijkt (V 870, 885-886). Zijn plompe lijf vormt een zware kluijft voor de wormen die zich ooit over hem zullen ontfermen (V 874),²⁶ dus het vreetfestijn gaat na zijn dood nog door, alleen is hij dan het eten in plaats van de eter, zoals Isegrim in de laatste episode ten prooi valt aan de varkens die hij zelf vaak heeft verslonden.²⁷ De abt van de Pieterlingen wordt dus geassocieerd met dierlijkheid, vergankelijkheid en sterfelijkheid, terwijl voor Walter van Egmond een plaats in de hemel voorzien is (V 531-532).

Walters deugden (485-496)

Cuius si refici positis uirtutibus ardes, hec est eximii secta uerenda uiri: se facere affatu medium, tractare perite seria causarum, reddere queque suis, conciliare iras populi, frenare tyrannos, non curare minas blanditiisue capi,	485
non pretio flecti, non inclinare fauori, voluere multa, loqui pauca, silere diu. Personas dirimit meritis, non ponderat ere, recta docens, eadem, que docet, ipse gerit, illius hec mundus, deus autem cetera nouit;	490
auditis paucis pluribus adde fidem.	495

Als je ernaar verlangt je leven te beteren aan de hand van zijn deugden, zoals die hier uiteengezet zijn, dan is dit de eerbiedwaardige handelwijze van deze buitengewone man: in een gesprek voor iedereen open-

staan, belangrijke zaken op deskundige wijze afhandelen, iedereen geven wat hem toekomt, de volkswoede tot bedaren brengen, tirannen tot de orde roepen, je niets aantrekken van dreigementen en je niet laten inpakken door vleierij, niet zwichten voor omkoperij, niet buigen voor gunsten, veel nadenken, weinig spreken, lang zwijgen. Hij beoordeelt mensen naar hun verdiensten, weegt hen niet op grond van hun bezit; hij onderwijst wat juist is en brengt wat hij onderwijst zelf in praktijk. Dat is wat de wereld van hem weet, maar God weet al het andere. Ge-loof, nu je een paar dingen over hem hebt gehoord, ook al het andere!

Deze catalogus van Walters goede eigenschappen kan worden afgezet tegen het gedrag dat Isegrim en wolfsmonniken als Anselm van Doornik en de paus tentoonspreiden:

‘se facere affatu medium’ (V 487): Isegrim valt de schapen in de rede en gunt hen nauwelijks een verweer (*Isegrim landmeter*, II 335-340);

‘tractare perite seria causarum’ (V 487-488): Isegrim is hier niet toe in staat; omdat hij op Reynaerts raad vertrouwt, loopt het slecht met hem af (*Isegrims eed*, VI 349-550);

‘reddere queque suis’ (V 488): in strijd met hun afspraak onthoudt Isegrim Reynaert het met hem afgesproken aandeel in de buit (*De geschiedenis met de ham*, I 222-224, 357-360);

‘conciliare iras populi’ (V 489): Isegrim kan woedende dorpers niet tot bedaren brengen (*Isegrim visser*, I 1021-1022);

‘frenare tyrannos’ (V 489): Isegrim is niet bij machte koning leeuw tegen te houden wanneer deze hem zijn vacht wil (laten) afnemen (*Aan het hof van de koning*, III 465-950; *De verdeling van de buit*, VI 201-203);

‘non curare minas’ (V 490): Isegrim wil zich uit de voeten maken wanneer de situatie aan het hof van de koning een voor hem ongunstige wending neemt (*Aan het hof van de koning*, III 465-470);

‘blanditiisue capi’ (V 490): Isegrim laat zich inpakken door Reynaert, die de wolf wijsmaakt dat hij prachtig kan zingen (*Isegrim in het klooster*, V 423-434);

‘non pretio flecti’ (V 491): de paus bezorgt de mensen een betere plaats in de hemel naarmate ze hem meer geven (*De vos en de haan*, V 106);

‘non inclinare favori’ (V 491): [geen parallel];

‘voluere multa’ (V 492): Isegrim gaat onnadenkend en overhaast te werk, bijvoorbeeld wanneer hij zonder na te denken onmiddellijk instemt met Reynaerts voorstel om naar een visvijver te gaan (*Isegrim visser*, I 607-608);

‘loqui pauca’ (V 492): Isegrim is vaak nogal lang van stof, zoals hij zelf toegeeft (*Isegrim en Corvigaar*, V 1212);

‘silere diu’ (V 492): zie hierboven. De wolf zwijgt alleen als hij in elkaar wordt geramd (*Isegrim landmeter*, II 686) of in de val zit (*Isegrim visser*, I 1021-1022; *Isegrims eed*, VI 524);

‘personas dirimit meritis, non ponderat ere’ (V 493): de paus, aldus Reynaert, ‘bekommert zich er niet om mensen naar hun verdiensten te beoordelen, maar naar hun geld’ (*De vos en de haan*, V 105);

‘recta docens’ (V 494): Isegrims drie stelregels zijn: ‘nil do, sperno modum deuoueoque fidem’ (*Isegrim visser*, I 576),²⁸ en hij zet koning leeuw ertoe aan om de door hem afkondigde vrede te schenden (*Aan het hof van de koning*, III 163-196);

‘eadem, que docet, ipse gerit’ (V 494): Isegrim vertelt Reynaert dat men zijn vijanden niet moet bedreigen om hen niet te waarschuwen (*De geschiedenis met de ham*, I 41-44), maar is deze les vergeten na zijn afranseling door de bedevaartgangers (*De bedevaart*, IV 667-674).

Het is in vrijwel alle gevallen mogelijk om een deugd van Walter te koppelen aan een ondeugd van een van de leden van de wolfsmonnikenkliek (Isegrim, Anselm van Doornik, de paus). Met name V 493 (‘Personas dirimit meritis, non ponderat ere’) toont duidelijk dat Walter hemelsbreed verschilt van de paus (en van Anselm, wiens hebzucht die van de paus nog overtreft), die mensen niet op hun goede daden beoordeelt maar op het geld dat ze hem betalen (‘Non curans homines meritis, sed pendere censu’, V 105).

Cato en Cicero (497-522)

Talibus ornato comitem deus addidit unum, quem Lesburna cupit non petere astra cito.	
Hunc tibi, dignus enim est, hunc unum admitte sodalem, ruderea reliquos cum strue uerro foras.	500
Pace tua, Galtère, pater carissime, tester- non poterit tanti te puduisse paris- ille tuis aliquid uirtutibus adicit in se; optima cum facias, adicit ille tamen.	505
Impresso nimis ungue, pater, tu singula limans abbatem immodica te grauitate probas.	
Utquid fronte riges? utquid sermonibus horres? Cur michi non rides? nil michi dulce refers?	
Largum leta decet facies et lingua suauis, ne rear iratum dona dedisse michi.	510
Solius ergo tenes exempla Catonis, at ille fit uicibus certis Tullius atque Cato, utraque digna gerens abbate, remissus et asper, ambulat alterutram sed sine labe uiam.	
Quos se commansore fouet, quos hospite donat, hos necat egrediens, hos beat ipse redux.	515
Aspera sic letis priuato intercalat astu, ut nichil accuset liuor amorue tegat.	
Tu quoque, ne qua tue probitati portio desit, exhilara frontem, dic sine labe iocos!	520
Debes ecce deo, debes michi, solue uicissim; tam sua uult cesar, quam deus, ambo ferant!	

Aan de man die met zulke kwaliteiten is begiftigd, heeft God één metgezel gegeven, van wie Liesborn hoopt dat hij nog lang niet naar de hemel gaat. Aanvaard deze ene man als metgezel, want hij is het waard. De rest veeg ik met de afvalhoop naar buiten. Voor zo'n groot man, uw evenbeeld, Walter, mijn dierbaarste vader, hoeft u zich niet te schamen. Laat mij daar met uw welnemen van getuigen. Aan uw deugden voegt hij in zijn eigen persoon nog iets toe. Al brengt u de grootste deugden in praktijk, toch voegt hij er nog iets aan toe. Vader, door al te nauwgezet op kleinigheden te letten, laat u met uw bovenmatige strengheid zien dat u abt bent. Waarom fronst u zo? Waarom zijn uw woorden zo streng? Waarom lacht u me niet toe of vertelt u me nooit eens iets

leuks? Een opgewekt gezicht en een vriendelijke tong staan een vrijgevig man goed – dan hoef ik niet te denken dat een boze man mij geschenken heeft gegeven.

U volgt dus alleen Cato's voorbeeld, maar de ander is beurtelings Cicero en Cato. Opperuimd en streng gedraagt hij zich op beide, een abt waardige manieren en bewandelt beide wegen zonder te vallen. Wie hij met zijn aanwezigheid een plezier doet en wie hij met een bezoek vereert, maakt hij diep triest door weg te gaan en gelukkig door terug te komen. Zo wisselt hij op zijn eigen vaardige wijze strengheid en vreugde af, zodat afgunst niets tegen hem in kan brengen of liefde iets hoeft te bedekken.

Trekt u ook eens een vrolijk gezicht of maak een onschuldige grap, dan laat uw goedheid niets meer te wensen over! Dat bent u God verplicht en dat bent u aan mij verplicht. Voldoe aan beiden! Zowel de keizer als God wil zijn deel, dus laat beiden het krijgen!

God heeft Walter één zielsverwant gegeven (V 497, 499), de niet bij name genoemde Boudewijn van Liesborn.²⁹ De dichter benadrukt nogmaals dat andere abten niet deugen (V 500).³⁰ De abt van Egmond, wiens naam nu wel wordt genoemd (V 501), wordt in deze passage veelvuldig aangesproken door de dichter,³¹ die nadrukkelijk op de voorgrond treedt en zijn stem vaak laat klinken.³² In V 501 richt hij zich persoonlijk tot zijn 'zeer geliefde vader' Walter, die enerzijds met respect en affectie wordt aangesproken, maar zich anderzijds moet laten welgevalen dat de dichter hem op een tekortkoming wijst en de les leest. Walter verricht weliswaar goed werk en leidt een deugdzaam leven (V 503-504), maar toch kan hij op één punt zijn leven nog beteren, en wel door minder streng op te treden en te kijken (V 505-507, 509, 520), geen donderpreken af te steken tegen de dichter, hem eens toe te lachen en geestige opmerkingen te maken (V 505-509, 520).

De dichter houdt hem het voorbeeld voor van Boudewijn van Liesborn, die wel het vermogen heeft om, zonder over de schreef te gaan (V 514), streng en minzaam optreden af te wisselen ('vicibus certis', V 512; 'utraque', V 513; 'ambulat alterutram ... viam', V 514; 'intercalat', V 517). Beide houdingen zijn immers een abt waardig, aldus de dichter (V 513). Daardoor is het goed toeven in Boudewijns gezelschap en ziet men hem liever komen dan gaan (V 515-516),³³ dit in tegenstelling tot de wolfsmoennik Isegrim.³⁴

Bij wijze van *exemplum* verwijst de dichter naar twee Romeinen, Cato en Cicero, waarbij Cato voor streng staat en Cicero voor innemend, vriendelijk.³⁵

Met zijn overmatige strengheid volgt Walter alleen Cato na (V 506, 511), terwijl Boudewijn afwisselend het voorbeeld van Cato én van Cicero navolgt ('ille / fit vicibus certis Tullius atque Cato', V 511-512); luchtig en streng ('remissus et asper', V 513) weet hij barse woorden ('aspera', V 517) af te wisselen met vrolijke ('letis', V 517) dankzij de hem eigen gevatheid ('priuato astu', V 517). Als Walter ook kan lachen en grappen maken, laat zijn *probitas* niets meer te wensen over (V 519-520). In de *Regel* van Benedictus wordt in vergelijkbare bewoordingen aangeduid hoe een abt zich dient te gedragen: '(...) dat hij naar tijd en omstandigheden afwisselend met dreigementen en met vriendelijkheid te werk moet gaan.'³⁶ Ook hier gaat het om een evenwicht tussen strengheid en vriendelijkheid.

Voigt verwijst in dit verband naar een spreuk uit de *Disticha Catonis*, een van de eerste teksten die leerlingen van een kloosterschool onder ogen kregen: 'Clemens et constans, ut res expostulat, esto: / Temporibus mores sapiens sine crimine mutat'.³⁷ Die spreuk zou de aanleiding voor de Cato-Cicero vergelijking geweest kunnen zijn; in V 463 is Walter namelijk aangeduid als 'sapiens abbas', terwijl 'sine crimine' herinnert aan 'sine labe' (V 514, 520).³⁸ Olson verwijst in zijn studie *Literature as Recreation in the Later Middle Ages* naar deze spreuk in het kader van de ethische verantwoording van *recreatio*, ontspanning, in een monastieke omgeving.³⁹

De dichter spreekt Walter aan op zijn buitensporige ernst en afkeer van uitbundigheid en lachen, eigenschappen die overeenstemmen met die welke de *Regel* van Benedictus aan abten voorschrijft.⁴⁰ De *Regel* benadrukt dat men niet overmatig mag lachen, maar laat wel ruimte voor een vriendelijke glimlach.⁴¹ Middeleeuwse opvattingen over lachen, in kerkelijke kringen althans, liepen uiteen van rigoureuze afwijzing op religieuze gronden tot acceptatie, zij het met mate, een opvatting die teruggaat op antieke retorische teksten, maar die ook bij christelijke auteurs kan worden aangetroffen.⁴² Deze laatste houding ziet de dichter bij Boudewijn van Liesborn, terwijl Walter van Egmond het strenge kamp lijkt te vertegenwoordigen.⁴³ Naast de *Regel* kan de dichter zich ook beroepen op de Bijbel; de daad van het geven en het tonen van een blijmoedig gezicht (V 509-510, 520-522) worden namelijk ook in de Schrift verbonden: 'Breng elke gave met een blij gezicht'⁴⁴ en 'God heeft lief wie blijmoedig geeft'.⁴⁵

Dan blijft de vraag welke geschenken Walter de dichter gegeven heeft (V 510), en wat hij daarvoor terug zou krijgen, indachtig 'Da dabitur'.

Lof van Walter en Boudewijn (523-536)

Hec duo uirtutum deus exemplaria mundo
 reddidit, ut reuocent, quas pepulere pii;
 scilicet hinc iactas supere ad penetralia pacis 525
 pluribus erumpnis his uetuere premi.
 Hi duo uirtutes pecasse uidentur in ipsas,
 quas a pace dei rursus ad arma trahunt,
 quas grauiora adeo toleratis bella fatigant,
 secula quam priscis seuius ista furunt. 530
 Sed quibus huc redeunt uiuis, auctoribus hisdem
 de medio comites astra sequentur item.
 His coram trepidanto alii profugique latento
 post archam, pudeat nominis atque loci,
 nec modo se ignaris sese iuranto uocatos 535
 abbates, sed nec sponte fuisse sua.

Deze twee modellen van deugdzaamheid heeft God aan de wereld gegeven opdat zij de deugden, die de vromen met zich mee in ballingschap hadden genomen, terug zouden roepen. De heiligen hebben de deugden namelijk hiervandaan meegenomen naar het heiligdom van de hemelse vrede en ze verboden hier onder nog meer ellende gebukt te gaan. Deze twee mannen lijken tegen de deugden zelf gezondigd te hebben door ze opnieuw, weg van de vrede van God, onder de wapens te roepen en ze in nog zwaardere gevechten dan ze tot dan toe hadden meegemaakt te laten zwoegen, want deze tijden zijn veel woeliger dan die van weleer. Maar tijdens het leven van deze twee mannen keerden de deugden hier terug en door hun toedoen zullen ze hen als metgezellen opnieuw uit ons midden naar de hemel volgen.

De anderen moeten voor hen beven en zich als weglopers in hun kloostercel verschuilen. Ze moeten zich schamen voor hun naam en positie en ze moeten niet alleen zweren dat ze zonder het zelf te weten abt worden genoemd, maar ook dat ze dat niet uit vrije wil zijn geworden.

Na Walter de les te hebben gelezen en hem Boudewijn als voorbeeld te hebben voorghouden, wendt de dichter zich tot zijn publiek om nogmaals de beide abten lof toe te zwaaien door hen voor te stellen als door God gegeven toonbeelden van deugden (V 523-524). 'Hec duo examplaria' (V 523) echoot

‘duos’ (V 472) en ‘hi duo’ (V 527); ‘virtutum’ (V 523) wijst terug naar ‘virtutibus’ (V 503) en ‘virtutes’ (V 527).

Besprak de dichter in de voorafgaande verzen hun gedrag op aarde, in V 523-532 tilt hij hun optreden op een hoger plan en verbindt dat nadrukkelijk met God (V 523, 528) en de hemel (V 525, 532; zie ook V 498). Beide abten worden voorgesteld als krijgers die op aarde (‘mundo’, V 523) een spirituele strijd (‘arma, bella’; V 528-529) leveren, versterkt met de deugden die zij vanuit de hemelse vrede (‘supere ... pacis’, V 525; ‘pace dei’, V 528) onder de wapens hebben geroepen,⁴⁶ nu het op aarde slecht gaat. Het thema van de *Zeitklage*, dat hier in V 528-530 kort wordt aangeroerd, wordt in de laatste episode van de *Ysengrimus*, in de profetie van de zeug Salaura, in apocalyptische termen uitgewerkt en in verband gebracht met de hebzucht van de paus, een van de wolfsmonniken.

Mann wijst op een mogelijke parallel tussen dit tweetal en de profeten Henoch en Elia, volgens middeleeuwse eschatologische voorstellingen de twee getuigen uit de *Openbaring* van Johannes.⁴⁷ Zij staan voor de krachten van het goede in de strijd tegen de Antichrist en vertegenwoordigen de goddelijke waarheid, anders dan de wolven in schaapskieren die valse profeten zijn, zoals de wolfsmonniken in de *Ysengrimus*.⁴⁸ Als de dichter deze parallel werkelijk zo bedoeld heeft, vormt dat een reden te meer om de *laudatio* positief te duiden.

Na het uitspreken van de verwachting dat de beide abten naar de hemel zullen gaan, gevolgd door de deugden (V 531-532), worden Walter en Boudewijn nogmaals afgezet tegenover andere abten (‘alii ... his’, V 533).⁴⁹ De abten van Egmond en Liesborn horen dus niet bij de slechte abten die zich moeten schamen voor hun naam (‘pudeat nominis’, V 534)⁵⁰ en positie (‘loci’, V 534). De waardigheid van de naam van abt wordt in een van de eerste hoofdstukken van de *Regel* van Benedictus besproken: ‘Abbas, que praeesse dignus est monasterio, semper meminere debet quod dicitur en nomen maioris factis implere.’⁵¹

Het is verleidelijk om V 534-536 te lezen als een verwijzing naar Walters voorganger als abt van Egmond, Asselijn, die in 1121 tot abt werd gewijd.

Na het overlijden van graaf Floris II (2 maart 1121) wist zijn weduwe gravin Petronella – hiertoe aangezet door enkele van haar *familiares* – gedaan te krijgen dat haar kapelaan Asselijn, die ze eerst in de kloostergemeenschap had laten opnemen, tot abt werd aangesteld. Naar het – zeer scherp geformuleerde – getuigenis van de bronnen was Asselijn een eenvoudige van geest, een *homo simplicis naturae*, die niet het flauwste benul had van wat het kloosterleven inhield. Hij was in feite slechts

lei vorm van steun.⁵⁶ Vervolgens presenteert ze een aantal veronderstellingen omtrent de identiteit van de auteur, gekoppeld aan een verhuizing van Gent naar Egmond.⁵⁷ Als de dichter echter Gent wilde verruilen voor Egmond, zoals bijvoorbeeld Gerard van Duras, van 1145 tot 1155 abt van Sint-Truiden, zich in 1155 terugtrok in Sint-Pieters,⁵⁸ waarom vroeg hij dan ook Boudewijn van Liesborn om hem toe te voegen aan zijn last? Gesteld dat het 'addite me' gaat om een verzoek aan beide abten om zich de zaak van de dichter aan te trekken, om hem toe te voegen aan de zaken en personen waar zij zorg voor dragen, wat zouden zij dan vanuit Egmond en Liesborn voor een Gentse kloosterling kunnen doen? Of vraagt hij hen eenvoudigweg om hem in hun gebeden op te nemen en verwacht hij heil van de kracht van hun gebed, omdat zij toonbeelden van deugden zijn en geliefd bij God?⁵⁹

Discussie

Van Mierlo las de lofrede op Walter van Egmond als bittere satire en sarcasme.⁶⁰ Van Acker, auteur van twee artikelen over de *Ysengrimus* en een editie van de *Ysengrimus abbreviatus*, stelt Anselm van Doornik en Walter op een lijn maar signaleert ook, nogal tegenstrijdig, dat het beeld in de lofrede op Walter kenmerken vertoont van de ideale abt zoals beschreven in de *Regel* van Benedictus. 'De tekst heeft niet onmiddellijk een komische uitwerking, en de parodie wordt enkel duidelijk door het sarcasme van de verzen die de lofrede besluiten.'⁶¹ Van Geertsom sprak, zonder argumenten, van een invectieve, een aanval en een afstraffing.⁶² Wehrli zag de *Ysengrimus* als 'rabiaten antigeistlichen Invektive. Aber es ist nun kaum zu erkennen, im Namen welcher Alternative dieser Angriff eigentlich erfolgt. Die beinahe einzige Stelle, die man früher mit Voigt als ein persönliches, warmes positives Bekenntnis auffassen konnte – das hohe Lob zweier mit Namen genannter Äbte der Zeit – hat sich neuerdings ebenfalls als blutiger Hohn herausgestellt', waarbij hij naar Van Mierlo verwijst.⁶³ Ute Schwab sprak van *eine Hohnrrede*.⁶⁴ Jan Ziolkowski, professor middeleeuws-Latijn en vergelijkende literatuurwetenschap in Harvard, noemde Walter van Egmond in één adem met Anselm van Doornik en paus Eugenius III.⁶⁵

Het zal de lezer inmiddels duidelijk zijn dat ik V 455-540 niet lees als satire, maar als een oprechte *laudatio* van abt Walter van Egmond. Een lezing van 'lucifer' als Satan valt niet te rijmen met de wijze waarop de dichter Walter

aanspreekt in V 501 ('pater carissime') en, samen met Boudewijn, als 'preclari patres' (V 537), en valt niet te rijmen met de deugdcatalogus van V 487-494. Daarentegen sluit de lezing 'lichtbrenger' uitstekend aan bij de rol die Walter (samen met Boudewijn) door de dichter krijgt toegemeten als voorganger in de strijd tegen de ondeugden die de wereld en tijd waarin zij leven, teisteren. Daarnaast illustreert 'lucifer' de opbloei van de abdij van Egmond onder Walters voortvarende leiding, zoals beschreven in V 459-462 en in de *Annales Egundenses*.⁶⁶ Overtuigender dan een lezing als 'Satan' vind ik daarom de interpretatie van Mann, die 'lucifer' (en het Bijbelcitaat 'da dabiturque') opvat als speelse onbeschaamdheid, als een spel met verschillende connotaties.⁶⁷

In de literatuur over V 455-540 wordt vaak voorbijgegaan aan het onderscheid dat de dichter maakt tussen Walter en de andere abten, die – als wolfsmonniken – roven, terwijl Walter het tegenovergestelde doet en juist geeft, een handelwijze waarmee hij de abdij van Egmond tot bloei bracht. Merkwaardig genoeg wordt Walters vrijgevigheid meer dan eens negatief beoordeeld, o.a. door Van Mierlo, die over Walter schreef: 'Die lof komt feitelijk hier op neer: hij weet uit te geven en te verkwisten, om nog meer in te halen, te rooven en te verdrukken'.⁶⁸ Dat de abt van Egmond rooft, is m.i. volkomen in strijd met de strekking van V 455-484.

Zijn ernstigste tekortkoming is dat hij te weinig licht, aldus de dichter, die juist uitvoerig spreekt over Walters deugden (V 485, 503; de deugdcatalogus in V 487-494) en over zijn goede daden ('recta', V 465-466), waarmee de abt van Egmond zich onderscheidt van andere abten. Daarom voorziet hij voor Walter en Boudewijn een plaats in de hemel (V 498, 532), terwijl hij Anselm van Doornik en de abt van Sint-Pieters associeert met de duivel, de hel en verrottenis. Niet voor niets worden deze wolfsmonniken in hun gedrag met dieren vergeleken. V 455-540 neemt zo een belangrijke plaats in in de compositie van de *Ysengrimus* – in deze verzen wordt het goede voorbeeld gegeven.⁶⁹

Nog een argument om Walters *laudatio* als oprechte lof op te vatten is het volgende. De overduidelijk ironische lofredede op de paus en op bisschop Anselm van Doornik, de meerdere van de paus in de kunst van het graaien, wordt door Reynaert uitgesproken, door een dier dus, en wel door de grootste leugenaar die er in de *Ysengrimus* rondloopt. Alleen dat gegeven wijst er al op dat we de lof van beide prelaten met een korreltje zout moeten nemen. Daarentegen wordt Walter van Egmonds lof bezongen door de dichter zelf, in de enige passage waarin hij nadrukkelijk op de voorgrond treedt en het woord neemt, niet als verteller van het verhaal van de wolf en de vos, maar om een tijdgenoot

aan te spreken.⁷⁰ De dichter spreekt tot Walter van mens tot mens – het zijn niet de woorden van de dieren, die in de rest van het epos de spreekbuis zijn van alle parodie en satire – en looft hem om kwaliteiten die hem dichter bij God brengen. Reynaert daarentegen stelt Anselm van Doornik en de paus aan zijn tanden ten voorbeeld, omdat de roofzucht van de beide heren die van een roofdier nog overtreft, met andere woorden: hier zijn beestachtige eigenschappen in het geding, waarmee een mens zich van God afkeert. Dit gedachtegoed raakt aan de essentie van het optreden van dieren in het dierenepos: door zich aan dierlijke begeerten over te leveren verlaagt de mens zich tot het niveau van een dier, terwijl hij dankzij de rede, die dieren missen, tot God kan opstijgen.

Ik kom nu terug op de woorden van Verbaal die ik in de inleiding van deze bijdrage heb aangehaald: 'Beide stellingen hebben hun aanhangers, die zich op ernstige argumenten kunnen baseren. Geen enkel doorslaggevend argument kan echter worden ingebracht tégen een van beide stellingen.'⁷¹ Ik meen dat de in deze bijdrage gepresenteerde lezing van V 455-540 en de vergelijking met V 103-130 en V 869-889 laten zien dat Walters *laudatio* oprecht is.

LITERATUUR

- ♦ Annalen van Egmond. De *Annales Egmundenses* tezamen met de *Annales Xantenses* en het Egmondse Leven van Thomas Becket, uitgegeven en vertaald door Marijke Gumbert-Hepp en J.P. Gumbert. Het *Chronicon Egmundanum*, uitgegeven door J.W.J. Burgers, Hilversum, 2007.
- ♦ Lieven van Acker, 'Parodiërende Elementen in Nivardus' Ysengrimus', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandsche Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 20 (1960), p. 335-363.
- ♦ Georges Declercq, 'Van 'Renovatio ordinis' tot Traditio romana'. De abdij van Egmond en de Vlaamse kloosterhervorming van de 12de eeuw', in: *Egmond tussen kerk en wereld*, redactie G.N.M. Vis, m.m.v. J.P. Gumbert, Hilversum, 1993, p. 163-181. Egmondse Studiën 2.
- ♦ Ludwig Gompf, Köln und die Zahl Elf im 'Ysengrimus', in: *Mittellateinisches Jahrbuch* 28 (1993), p. 47-60.
- ♦ [Mann 1987] *Ysengrimus*, Text with translation, commentary and introduction by Jill Mann, Leiden etc. 1987.
- ♦ Jozef van Mierlo, *Het vroegste dierenepos in de Letterkunde der Nederlanden. Isengrimus van Magister Nivardus*, Antwerpen etc., 1943.
- ♦ [Nieuwenhuis 1987] *Ysengrimus*, Uit het Latijn vertaald door Mark Nieuwenhuis, Amsterdam, 1997.

- Wim Verbaal, 'Wolven op de Blandijn. Gentse kanttekeningen bij de *Ysengrimus*', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, 58 (2004), p. 83-104.
- [Voigt 1884] *Ysengrimus*, Herausgegeben und erklärt von Ernst Voigt, Halle a. S., 1884 (herdruk Hildesheim 1974).
- Léonard Willems, *Étude sur l'Ysengrinus*, Gent, 1895.
- Jan M. Ziolkowski, *Talking Animals. Medieval Latin Beast Poetry, 750-1150*, Philadelphia, 1993.

NOTEN

1 Dit artikel is een grondige bewerking van hoofdstuk 2 van mijn masterscriptie Latijnse taal en cultuur (Mark Nieuwenhuis, *Het klooster op z'n kop. De 'Ysengrimus' en het zottenfeest*, Lelystad, 2008).

2 Zie Mann 1987, p. 156-181.

3 Verbaal 2004, p. 84. Jill Mann heeft in haar voortreffelijke editie van 1987 uitvoerig en m.i. overtuigend betoogd dat V 455-540 als een lofrededient te worden gelezen, maar deze visie wordt niet alom gedeeld; cf Mann 1987, p. 145-154.

4 Cf. Mann 1987, p. 10-20, 107-145.

5 Het gaat in V 455-540 nadrukkelijk over abten; Walter wordt aangesproken als abt en op zijn gedrag als abt ('abbas': V 455-456, 459, 463, 467, 506, 513, 536; 'pater': V 473, 501, 505, 537).

6 Na zijn mislukte poging om de haan Sprotien te bemachtigen komt de vos, niet onverwachts, Isegrim tegen. Reynaert overreedt de wolf om in een klooster in te treden, waar de broeders er goed van eten, aldus de vos. Verleid door het vooruitzicht van veel voedsel gaat Isegrim op weg naar de Sint-Pietersabdij, waar hij wordt binnengelaten en opgenomen in de gemeenschap.

7 Mann 1987, p. 150-151; Declercq 1993, p. 165-166.

8 De Latijnse tekstpassages zijn overgenomen uit Mann 1987, de Nederlandse vertaling uit Nieuwenhuis 1997.

9 Gompf 1993, p. 51. Gompf, die bijtende satire ziet in V 455-540, wijst erop dat kort voor het begin van de passage over Walter van Egmond 'Lucifer' ondubbelzinnig in de betekenis van Satan gebruikt wordt. In V 441-442 zegt Isegrim tegen Reynaert, die zich voordoeft als monnik: 'Broeder, ik vraag de nederigste taak, want je weet wel waarom die booswicht van een Lucifer in de diepste diepte wordt vastgehouden.' Daarna zegt hij, onder verwijzing naar Lucifer, het toonbeeld van hoogmoed, dat hij wel koksmaat of schaapherder wil zijn (V 444). Deze schijnheilige nederigheid wordt hem – uiteraard – door zijn vraatzucht ingegeven. Gompf leest 'Lucifer' in V 442 en in V 456 als Satan.

10 ‘Welkom, Morgenster, die in de ochtend opkomt.’ *Qui mane oriris* maakt duidelijk dat hier de Morgenster bedoeld wordt en dat *Lucifer* niet letterlijk vertaald moet worden met lichtbrenger. Cf. Mann 1987, p. 152 (‘*Vitas patrum*’, V 17.4).

11 ‘In quibus ... unus’, V 456; ‘unus sed nullus eorum’, V 457-458; ‘istum ... alios abbates’, V 467; ‘aliis ... huic’, V 468; ‘alia stirpe’, V 470; ‘hic ... patres’, V 473-474; ‘hic’, V 476; ‘hoc ... his’, V 477; ‘hi ... iste’, V 479; ‘parci ... is largus’, V 480; ‘hi ... hic’, V 481; ‘hi ... iste’, V 482; ‘his ... aliis’, V 533.

12 ‘Malos-recta’, V 465-466; ‘tedet-libet’, V 465-466; ‘rapere-retinere’, ‘fas-nefas’, V 468; ‘paupera-opulenta’, ‘retentis-diffusis’, V 473-474; ‘egenus-habens’, ‘perdet-plus habiturus’, V 478; ‘deficiunt-satis’, V 479; ‘parci-largus’, V 480; ‘perdunt-adunat’, ‘clausas-excludit’, V 481; ‘tentis-datis’, ‘inopes-affluit’, V 482; ‘pellit-recurrunt’, ‘redeunt’, V 483-484.

13 *Lucas* 6:38. Bijbelpassages in de tekst van dit artikel worden geciteerd volgens de Nieuwe Bijbelvertaling.

14 Cf. Mann 1987, p. 147-151; Declercq 1993. Zie Mann 1987, p. 149, voor een passage over Walter uit de *Annales Egmondenses* onder het jaar 1130. In V 471 wordt Walters industrie geroemd. Deze bedrijvigheid komt overeen met zijn optreden zoals dat in de Egmondse Annalen wordt genoemd (Annalen van Egmond, p. 174, r. 6); daar is sprake van ‘studium’ (‘ijver, inzer’). Anders dan in de Ysengrimus verwijst ‘studium’ in de Egmondse annalen naar Walters bouwactiviteiten.

15 V 478: cf. *Matteüs* 13:12, 25:29; *Marcus* 4:25; *Lucas* 8:18; V 480: cf. *Spreuken* 11:24 (‘Wie vrijgevig is, wordt almaar rijker, wie gierig is, wordt arm.’); cf. Voigt ad loc.. Voor een negatieve duiding, zie (o.a.) Willems 1895, p. 109; Van Mierlo 1943, p. 33; Van Acker 1966, p. 345-346; Gompf 1993, p. 51 (Gompf noemt Walter onder verwijzing naar het Bijbelcitaat ‘da dabiturque’ een geraffineerde speculant).

16 Mann 1987, p. 152-153.

17 Zie noot 4.

18 Cf. *Matteüs* 4:19, *Marcus* 1:17 en *Lucas* 5:10.

19 Cf. V 486.

20 Volgens L. Willems moeten de van ironie doordrenkte verzen over Walter in dezelfde geest gelezen worden als de kritiek op bisschop Anselm van Doornik, die ook alleen geïnteresseerd was in materiële goederen (Willems 1895, p. 109). Omdat, aldus Van Mierlo, de elf abten op bezoek komen ter gelegenheid van de intrede van Isegrim, een ‘*lupus rapax*’ (roofzuchtige wolf) en zinnebeeld van hebzucht en vraatzucht, wil de dichter ook hen voorstellen als ‘*lupi rapaces*’ (Van Mierlo 1943, p. 33). Van Mierlo maakt dus geen onderscheid, wat de dichter wel maakt, tussen Walter en de andere abten. Ook Ziolkowski scheert Walter, Boude-wijn, Anselm en paus Eugenius III over één kam (Ziolkowski 1993, p. 216).

21 Volgens Voigt heeft V 869 betrekking op alle lachende monniken (V 867-868), in de vertaling van Mann verwijst dit vers alleen naar de abt, die het bescheurt van het lachen. Ik volg de interpretatie van Mann. Zie Voigt 1884, p. 310, en Mann 1987, p. 465.

22 Varkenseieren peperen: wellicht gaat het hier om gevulde eieren; cf. Andrew Jotischky, *A Hermit's cookbook. Monks, Food and Fasting in the Middle Ages*, Londen en New York, 2011, p. 148, over de klacht van Bernardus van Clairvaux in zijn *Apologia ad Guillelmum* over allerlei eiergerechten.

23 'Fauces' heeft elders in de tekst uitsluitend betrekking op de bek van de wolf ('in fauces progredieme meas', I 24; 'quod uacuas fauces impleat, illud amo', II 270; 'inque meis ... faucibus', II 472; 'cupidas ad fauces', II 547; 'fauces nimis hactenus amplas', IV 625; 'faucibus hausit', V 383; 'clamose faucis', V 428; 'tota uoragine fauces', VI 87).

24 In navolging van deze abt gaat Isegrim zich later in de wijnkelder van Sint-Pieters te buiten aan de wijn (V 905-912). Na zijn drinkgelag verwijt Isegrim de abt tegenover de broeders, die ook wel een slok lusten, dat hij meer drinkt dan hen ('multa bibunt fratres plus tribus ipse pater', V 940). Even later noemt Isegrim de abt van Sint-Pieters 'onze vraatzuchtige en dranklustige abt' ('abbas noster edax bibulusque', V 949).

25 'Elke abt zorgt goed voor zichzelf. Hoe heiliger hij is, hoe dikker hij kan worden' (II 245-246); 'Als degene die meer verslindt heiliger kan zijn, zal ik de abt en de monniken allemaal tegelijk in deugdzaamheid voorgaan!' (V 953-954).

26 Cf. *Sirach* 19:3 en *Annalen van Egmond*, p. 193, r. 17.

27 Het omkeren van de rollen, een belangrijk motief in de Ysegrimus en verbonden met het thema van de omgekeerde wereld, komt ook voor als de bedrogen bedrieger ('luditur illusor', I 69), de gevangen vanger ('captus captor', I 889; de winnende verliezer ('cessit victoria victis', IV 761) en de geroofde rover ('raptor eras, nunc raptum', VI 539-540).

28 'Weggeven doe ik niet, bescheidenheid veracht ik en eerlijkheid vervloek ik.'

29 Cf. Mann 1987, p. 145-146, over deze abt van Liesborn, een benedictijnerabdij in Westfalen.

30 Cf. V 457-458, 467-470.

31 'Tibi ... admitte', V 499; 'pace tua, Galtere, pater carissime', V 501; 'te', V 502; 'tuis', V 503; 'facias', V 504; 'pater, tu', V 505; 'te ... probas', V 506; 'riges ... horres', V 507; 'rides ... refers', V 508; 'tenes', V 511; 'tu ... tue', V 519; 'exhilara ... dic', V 520; 'debes ... debes ... solve', V 521.

32 'Verro', V 500; 'tester', V 501; 'michi ... michi', V 508; 'rear ... michi', V 510; 'michi', V 521.

33 Volgens Gompf zou Boudewijn van Liesborn wellicht juist het tegendeel zijn geweest van een minzame, vriendelijke abt. Bovendien, aldus Gompf, draagt hij dezelfde naam als de vader van de domme ezel Carcofas (VI 369) (Gompf 1993, p. 51-52). Over Boudewijn heet het bij Van Mierlo 'dat onze abt een aangename tafelschuimer is' (Van Mierlo 1943, p. 34). Voor de kwalificatie 'tafelschuimer' zie ik geen basis in de tekst.

34 Zie *Isegrim landmeter* (II 315) en *De bedevaart* (IV 191-192).

35 Cf. Voigt 1884, p. 287.

36 (...) 'miscens temporibus tempora, terroribus blandimenta'; c. 2.24, geciteerd naar: Sint Benedictus' *Regel voor monniken*, Latijn-Nederlands, vertaald en ingeleid door F. Vromen OSB, Slangenburg, 1997.

37 'Wees mild en volhardend, al naar gelang de situatie dat vereist; afhankelijk van de omstandigheden verandert een wijs man zonder blaam zijn gedrag' (I 7). Zie *Disticha Catonis*, recensuit et apparatus critico instruxit Marcus Boas, Amsterdam, 1952, voor de Latijnse tekst. Een vergelijkbare boodschap is vervat in 'Interpone tuis interdum gaudia curis, / Ut possis animo quemvis sufferre laborem' ('Las af en toe vreugde in tussen beslommeringen, dan kun je welgemoed elke inspanning volhouden' (III 6).

38 De Cato van de *Disticha Catonis* (Cato maior) is niet dezelfde als de Cato uit de vergelijking met Cicero (Cato minor).

39 Glending Olson, *Literature as Recreation in the Later Middle Ages*, Ithaca en Londen, 1982, p. 94.

40 *Regel*, 2. Walter treedt, aldus de dichter, bovenmatig ('nimis', V 505; 'immodica', V 506) streng op, terwijl de *Regel* van Benedictus juist sterk de nadruk legt op mate.

41 'Stijlloze grappen echter en ieder gepraat dat enkel dient om de lachlust op te wekken wijzen wij voor altijd en overal van de hand en wij staan niet toe, dat een leerling zijn mond opent voor dergelijke praat' (6.8); 'Niet praten om te praten of om de lachlust op te wekken' (4.53); 'Er niet van houden om voortdurend of luidruchtig te lachen' (4.54); 'De tiende trap van nederigheid bestaat hierin, dat de monnik niet gemakkelijk klaar staat om te lachen, omdat er geschreven staat: "De dwaas schatert het uit als hij lacht."' (7.59; Bijbelcitaat: *Sir* 21:23).

42 Cf. Joachim Suchomski, *Delectatio und Utilitas. Ein Beitrag zum Verständnis mittelalterlicher komischer Literatur*, Bern/München, 1975, p. 9-44, en Irven M. Resnick, 'Risus monasticus'. Laughter and medieval monastic culture, in: *Revue bénédictine*, 97 (1987), p. 90-100 (p. 96-97).

43 Ganser koppelt Walters strengheid aan zijn hebzucht; de abt van Egmond gaat zo in op zakelijke beslommeringen dat hij aan niets anders levensvreugde kan ontlenuen (Walther Günther Ganser, 'Überlegungen zu Autor und Publikum des 'Ysengrimus'', in: *Amsterdamer Beiträge zur Älteren Germanistik*, 25 (1986), p. 29-43 (p. 38)). Hebzucht en het uitzuigen van het land verbindt hij ook met Boudewijn, m.i. een veel te negatieve benadering die niet strookt met de waardering van de dichter voor de beide abten.

44 *Sirach* 35:11.

45 2 *Korintiërs* 9:7; cf. *Regel* 5.16.

46 Cf. Katherine Allen Smith, *War and the making of medieval monastic culture*, Woodbridge, 2011, p. 71-111.

47 Cf. *Openbaring* 11:3.

48 Mann 1987, p. 186. Cf. *Matteüs* 7:15.

49 Cf. V 455-482.

50 Cf. V 457, waar wordt gezegd dat Walter weliswaar in naam (*nomine*) tot het gezelschap abten behoort, maar niet in levenswandel en liefdadigheid.

51 'Een abt die waardig is aan het hoofd te staan van een klooster, moet altijd bedenken, hoe men hem noemt, en de naam die hij als overste draagt, met daden waar maken' (*Regel van Benedictus*, c. 2.1).

52 Declercq 1993, p. 164. Zie ook Mann 1987, p. 148-149.

53 'Slechts in naam tot abt is benoemd' (*Annalen van Egmond*, p. 164, regel 5-6).

54 Volgens Voigt (1884, p. 416) wordt met *archa* in V 534 de cel voor gestraften in een klooster bedoeld. Mann (1987, p. 446-447) spreekt over kloostercel, klooster en/of kloosterleven. In V 917 staat 'archa' waarschijnlijk voor gevangenis (Mann, 1987, p. 467).

55 'Degene die tot abt is aangesteld moet altijd bedenken, welke last hij op zich genomen heeft', c. 64.7.

56 Mann 1987, p. 145-146.

57 Mann 1987, p. 174-181. Op p. 186 geeft Mann een mogelijke verklaring voor het samen optreden van Walter en Boudewijn, en wel als een vleiende parallel met Henoeh en Elia (vgl. V 523-532).

58 Cf. Declercq 1993, p. 176.

59 Als er in beide abdijen ook voor hem gebeden zou worden, zou hij de taken van de abten aldaar niet veel zwaarder maken, aldus de dichter. Deze interpretatie biedt ook een verklaring voor de opmerking 'subsidio pluribus atque michi': 'pluribus' verwijst dan naar alle anderen voor wie al gebeden wordt in Egmond en Liesborn; daar kan de dichter nog wel bij. Dan blijft de vraag op grond waarvan hij van beide abten mag verwachten dat hij een plaats krijgt in hun gebeden. Dankzij een schenking? Dient het nadrukkelijk noemen van 'Da dabiturque' ook om Walter eraan te herinneren dat de dichter een beloning behoort te krijgen voor wat hij hem schonk? Dit is echter niet meer dan speculatie.

60 Van Mierlo 1943, p. 32-34.

61 Van Acker 1960, p. 345, 352.

62 A. van Geertsom, 'Bruno, de Auteur van de Ysengrimus', in: *Verslagen en Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde* n.s. (1962), p. 5-73 (p. 7, 57).

63 Max Wehrli, 'Vom Sinn des mittelalterlichen Tierepos', in: *Mittellateinische Dichtung. Ausgewählte Beiträge zu ihrer Erforschung*, herausgegeben von Karl Langosch, Darmstadt, 1969, p. 467-479 (p. 475).

64 Ute Schwab, 'Gastmetaphorik und Hornarithmetik im Ysengrimus', in: *Studi medievali*, 3e serie 10.2 (1969), p. 215-251 (p. 217, n. 7).

65 Ziolkowski 1993, p. 216.

66 *Annalen van Egmond*, p. 174, 230.

67 Mann 1987, p. 153.

68 Van Mierlo 1943, p. 33. Ook Gompf en Ganser duiden Walters inzet om de welvaart van de Egmondse abdij te bevorderen negatief; cf. Gompf 1993, p. 51, en Ganser 1986, p. 38 (zie noot 43).

69 Cf. Mann 1987, p. 153-154.

70 Cf. Mann 1987, p. 146.

71 Verbaal 2004, p. 84. Overigens zegt Verbaal aan het eind van zijn artikel over de dichter: 'Zijn lange lofrede op Walter, abt van Egmond, heeft hopelijk voor hem vrucht gedragen'. Klaarblijkelijk behoort Verbaal dus ook tot degenen die Walters *laudatio* als oprecht beschouwen en niet als satire.